

Anti-Liberal Zihniyet ve Liberal Demokrat Parti

Melih YÜRÜŞEN*

Türkiye’de 1976 yılının ortalarında başlayıp 12 Eylül 1980 darbesiyle noktalanan dönem içinde altı bin genç insan, bugün onlar açısından anlamsızlığını büyük bir dehşetle ve utançla farkettiğimiz bir iç çatışmanın kurbanı olarak hayatını kaybetti. Bu gençler kolektif hafızanın derinliklerinde tam bir unutulmuşlukta terk edildiler. Oysa hangi siyasi etiketi taşırlarsa taşırsınlar isimlerini tek tek tespit ederek çoktan dev bir anıt taşına kazınmış ve onları anonim bir yok oluşa mahkum olmaktan kurtarmış olmamız gerekirdi. Eğer Ankara’da ruhuna uygun bir çevre düzenlemesiyle bu tür bir anıt dikseydik, sadece onlara karşı ödemekle yükümlü olduğumuz bir borcu ödemiş olmakla kalmazdık. Aynı zamanda, yüce “kollektif” amaçlar adına “birey”lerin feda edilmesinin ve terörün etik yanlışlığını ibret verici bir biçimde göstermiş olurduk. En önemlisi, bu acı dönemin yaşanmasında düşünceleriyle etkili olmuş olanları hakiki bir vicdan muhasebesine yönlendirebilirdik. Onların inançsız birinin günah çıkarmasındaki samimiyetsizlikle değil, etik sorumluluğun hiçbir biçimde zamaşımına uğramayacağına bilgisiyle özeleştirip yapmalarına biraz olsun yardımcı olabilirdik. Bu da aynı yanlışları tekrarlamaları olasılığını azaltırdı. Kollektif bir pişmanlığı ci-

simlendiren anıt, vicdanlarıyla sağduyularını sürekli işbirliği halinde tutmalarına belki katkıda bulunabilirdi..

Fakat, anıt deyince aklımıza, yalnızca, Atatürk büstü veya heykeli geldiğinden maalesef böyle bir anıt yok. Seksenlerin sonlarında, Sovyetlerin dramatik çöküşüyle birlikte sol ideolojinin doğruluğuna mutlak biçimde iman edenleri bile etkisi altına almış gibi görünen özeleştirici furyası ise çoktan gerilerde kaldı. Zaten bu özeleştirilerin de bir göz boyamadan ibaret olduğunu gelinen nokta açıkça ortaya koydu. Artık “sol” kolektivistlerin liberal değerleri tahrif edip, birey özgürlüğüne karşı yeni ve çok daha sofistike bir söylemle saldırıya geçtikleri bir dönemdeyiz. Sofistike söylem, çok daha gizlenmiş, dolayısıyla çok daha zor teşhis edilebilir etik sorumluluk demek. Bu yazıyı, kaba kolektivizmin versiyonlarının maktül yahut katil olarak doğrudan kurbanı olan ve hafızamda daima benim o zamanlar olduğum yaşlarda kalacak olan genç insanlarla, sofistike kolektivizmin tehdidi altında bulunan günümüz genç insanlarına adıyorum.

Giriş

Neredeyse iki yüzyıldır devam edegelen Türk(iye) modernleşmesinin, liberal değerlerin belki de ilk kez Türkiye’nin siyasi yapılan-

* Yazar-Felsefeci, Liberal Düşünce Dergisi Editörü

masının yeniden şekillenmesinde daha önce hiç olmadığı kadar belirleyici ve etkili olabileceği çok özel bir evresi içindeyiz. Bu önemli zaman kesiti, hiç şüphesiz, Türk liberalizminin sanıldığı ölçüde köksüz olmayan -Ahrar Fırka'sından Serbest Cumhuriyet Fırka'sına ve Demokrat Parti'ye- tarihiyle bağlantılı olarak değerlendirilebilir. Ancak Türkiye'yi, liberalizmin en pür haliyle pratiğe geçirilmesine elverişli kılan bu konjonktürel zemin, çok güçlü, istikrarlı bir entelektüel ve siyasi hareketin ürünü olmaktan ziyade, Türk(iye) modernleşmesine Cumhuriyetten beri hakim olan dinamiklerin ortaya sadece liberal perspektifin çözebileceği çıkışsızlık tablosu koymuş olmasından kaynaklanmaktadır.

Bu o kadar böyledir ki, şunu kesin bir vurguyla belirtmek ne bir tür dogmatizmin, ne de temelsiz bir kendini beğenmişliğin ifadesi sayılmalıdır. *Bugün Türkiye, içinde kıvrandığı sorunların üstesinden, ancak ve yalnızca, pür bir liberalizmin¹ siyaset pratiğinde çok etkili bir rol oynamasıyla gelebilir.* İşte bu olgu, entelektüel temelleri ve destekleri sağlam, sürekliliği konusunda hiçbir şüphe uyandırmayan, güçlü bir liberal hareketi kendiliğinden bir gereklilik haline getirdiği gibi, onun doğal bir ivme kazanmasını sağlayacak itici gücü de içinde barındırmaktadır. Öyle ki, karakteristik olarak, militer güçlerin iradesine tassallut ve tecavüz ettiği darbeleri takip eden siyasetin sivilleşme ve normalizasyon süreçleri dışında, yeni oluşumlara uzak duran ve çözümleri yerleşik yapının aktörleri arasından seçmeye çalışan bu ülkenin insanların basirete, sağduyuya ve temkinli olmaya değer veren önemli bir bölümü, artık, yerleşik siyasi yapıda güçlü bir pozisyonu olmayan bir hareketi desteklemeye hazır haldedir. Yeter ki, bu hareketi yönlendirenlerin sözkonusu üç unsura -basirete, sağduyuya ve temkinliliğe- en azından aşgari bir değer verdiklerini hissetsinler. Klasik liberalizmi siyaset pratiğinin ana eksenini kılan bir hareketi, iyi anlatıldığı takdirde, bir cazibe merkezi haline getirebilecek başlıca

faktörlerden biri budur. Klasik liberal perspektifin etik ve siyaset teorisinde rasyonalizmden çok rasyonaliteye ve tecrübeye dayanmasının, dolayısıyla devrime değil, doğal akış içinde gelişim fikrine açılmasının bir eseri olarak basireti, sağduyuyu ve temkinliliği kendiliğinden içermesidir.

Bununla birlikte, liberal değerlerin zamanın acımasız testlerinden "tarih" onaylı bir dayanıklılık belgesiyle çıkmasının ürünü olan elverişli iç ve dış konjonktürel ortam, pür bir liberal hareket için çok uygun bir zemin teşkil ediyor olsa da, tek başına başarı garantisi vermemektedir. Siyaset pratiğinin önemli bir bölümü kestirilebilir olmakla beraber, bir kısmı öngörülmesi çok zor, hatta neredeyse imkansız olan bir dizi değişkenden etkilendiği düşünülürse bu normal bir durumdur. Hele Türkiye için özellikle normal bir durumdur. Hal böyle olunca, modern neo-klasik liberal bir siyasi hareketin karşı karşıya kaldığı veya kalabileceği sorunların tespiti ve teşhisi ayrı bir önem taşımaktadır. Bu, kendisini Serbest Cumhuriyet Fırka'sından Demokrat Parti'ye kadar yakın tarihimizin liberal çizgiler ve tonlar ihtiva eden oluşumlarının bir devamı olduğunu deklare eden, *bununla birlikte pür bir klasik liberal anlayışa dayanan siyasi projesiyle "ideolojik karakteri", mirasçısı olduğu hiçbir siyasi hareketin ve oluşumun olmadığı ölçüde belirgin olan Liberal Demokrat Parti için hayati bir gereklilik, bir varoluş meselesi olarak belirmektedir.* Bir başka ifadeyle, Liberal Demokrat Parti'nin başarısı, güçlenmesini ve giderek ideolojisini siyaset pratiğine aktarmasını şu veya bu ölçüde engelleyebilecek etkenlerin somut bir şekilde ortaya konulmasına bağlıdır. Liberal Demokrat Parti'nin önemli avantajını, yani halihazırda pür bir liberalizmi Türkiye'nin içinde tıkanıp kaldığı sorunları aşabilmesinin başlıca çözüm yolu kılan koşulları iyi değerlendirebilmesinin yegane koşulu budur. Çünkü engelleyici etkenlerin somut bir şekilde gösterilmesi, liberalizmin

Türkiye için neden başlıca çıkış yolu olduğunun anlaşılmasını kolaylaştıracağı gibi, rakipleri karşısındaki mukayese kabul etmez üstünlüklerinin ve avantajlarının kendiliğinden belirginleşmesine de yardımcı olacaktır. Öyleyse, liberal demokrat siyaset pratiğinin sağlıklı bir şekilde serpilip gelişmesi için sorulması gereken temel soru sözkonusu engellerin neler olduğu, nereden kaynaklandıkları ve nasıl tezahür ettikleri şeklinde formüle edilebilir.

Her biri, kendi spesifik nitelikleri ve koşulları açısından ayrı bir yazı konusu olması gereken bu engellerin başında Türkiye’de düşünce alanında sol kolektivizmin değişik versiyonlarının yakın zamanlara kadar belirgin bir hakimiyet kurmuş olması gelmektedir. Daha açık bir ifadeyle, Türkiye’nin fikri gündeminde etkili ve belirleyici olanlar, ezici bir çoğunlukla sol kolektif unsurlar olmuşlardır. Bu o kadar böyledir ki, kolektivite üstündeki vurguları sadece içine doğulan toplumun manevi iklimini şekillendiren unsurlar yahut bileşenler ile sınırlı kalabilecek olan dindar-muhafazakâr kesimlerin fikri ve siyasi alandaki temsilcileri bile “liberalizm” konusunda “sol” kolektivist söylemin argümanlarına başvurmakta dırlar. *Bundan dolayı liberal demokrat bir hareketin başarısının, herşeyden önce, etik ve entelektüel temellerine yönelik sol kolektivist saldırıları, çarpıtılmaları ve -ahlâken daha dü-rüst durumlarda- eleştirileri güçlü bir şekilde karşılamaya, onların haksızlığını göstermeye bağlı olduğu söylenebilir.* Daha somut bir deyişle, modern neo-klasik liberalizmin Türkiye siyaset arenasındaki ilk oluşumu olarak *Liberal Demokrat Parti’nin piyasa ekonomisi konusunda benzersiz hassasiyetiyle devleti sınırlandırmaya yönelik siyasi projesinin bu ülkenin sosyal, iktisadi ve siyasi sorunlarına verdiği cevapların anlaşılabilmesi için* Türkiye’de entelektüel konformizmi ve popülizmi temsil eden sol kolektivistlerin yaygınlık kazandırdıkları yanlışların ve onların ardındaki saiklerin ortaya konulması

gerekir.

Engelden Avantaja: Türkiye’nin Sol Kolektivist Düşünce İklimi

Neo-klasik liberal düşüncenin günümüzdeki önde gelen entellektüellerinden Norman Barry, Türkçe’ye Mustafa Erdoğan tarafından kazandırılan “Komünizm Sonrası Dönemde Klasik Liberalizm” adlı çok önemli çalışmasının hemen girişinde pür bir liberalizmi savunanlar için özellikle düşündürücü olması gereken bir durum tespiti yapar. Barry, sözkonusu tespitinde “komünizmin çöküşünün” ve “Marksizmin muazzam binasının entelektüel çözülüşünün” klasik liberalizmi yirminci yüzyılın büyük bölümünde içinde bulunduğu güvensiz durumdan kurtarmadığını belirtir. Bu Barry’e göre tuhaf bir ironidir.² Aynı şekilde, klasik liberal siyaset teorisinin önemli temsilcilerinden Charles K. Rowley de Doğu Avrupa’daki büyük değişimin ve Marksist-Leninist dogmaların çöküşünün Fukuyama gibi heyecanlı yorumcuların iddia ettikleri gibi “tarihin sonunu” getirmediğine dikkat çeker. Gerçi sözkonusu olgular, Buchanan’ın da belirttiği gibi kolektivist-sosyalist fikirler üstünde bina edilecek sosyo-ekonomik bir siyasi yapılanma rüyasına son vermiştir. Ancak, “bireysel özgürlüğe” yüksek bir değer verenlerin sanki nihai bir zafer kazanılmış gibi “kendi davaları konusunda kibirli olmamaları” gerekir. Bu tür bir entelektüel tutum, kolektivist eğilimlerin durdurularak tersine çevrilmesi yönünde çıkan fırsatların kullanılmaması türünden tatsız bir sonuç yaratabileceği gibi, özgürlüğü korumak için gerekli olan uyanıklığı zayıflatabilecektir.³

Gerek Barry’nin “tuhaf ironi” şeklindeki zengin çağrışımlara açık durum tespiti, gerekse Rowley’nin entelektüel ve siyasi yönelimlerinin ekseninde (birey) özgürlüğü(ün)e verdikleri sonsuz değer bulunanlara yönelik haklı uyarısı, Türk liberalleri için çok özel, neredeyse hayati diyebileceğimiz bir anlam taşımak-

tadır. Özellikle de liberalizmin tutarlı değerler örgüsünü siyasi projesine aktarma iddiasında olan bir hareket olarak Liberal Demokrat Parti için. Çünkü Barry'nin "tuhaf ironisi" Türkiye'de çok daha ironik, çok daha tuhaf bir şekilde tezahür etmektedir. Bunun temel sebebi, Rowley'nin tevazuya davet ettiği birey özgürlüğü savunucularının, çok yakın bir zamana kadar, dünyada adı konmamış bir sosyalist rejime sahip belki de yegane ülke olan Türkiye'de, kolektivistizmin muhtelif versiyonlarını savunanlar karşısında esameleri bile okunmayacak kadar az sayıda olmalarıdır.

Bu olgu, kolektivistizmin farklı versiyonlarına angaje olanların entelektüel alanda neredeyse mutlak bir hegemoni kurmuş olmalarından kaynaklanmaktadır. Üstelik, kolektivistizmin farklı versiyonlarını değişik kavramlardan (ulus, din, sınıf, etnisite, mezhep) hareket ederek savunanlar arasındaki gerilimler ve çatışmalar kolektivist eğilimlerin aslında yekpare bir bütünlük oluşturduğu ve *Türkiye'nin asıl probleminin kolektivist hegemoni olduğu hakikatini perdelemektedir*. Bunların tabii bir neticesi olarak, Türkiye'de insanlar, devlet aracılığıyla dayatılan totaliter bir kolektivistizmle içine doğduğu grubun veya topluluğun adına hareket edenler tarafından empoze edilen kısmi kolektivistizm(ler)in görünürdeki çeşitliliği karşısında asıl eksikliği çekilen şeyin yokluğunu fark etmekte çok zorlanmaktadırlar.

Bu, bir bakıma, kolektivistizmin değişik versiyonlarının fikir ve siyaset alanındaki temsilcilerinin bir tür zımni çıkar birliği içinde olmalarının bir tezahürüdür. Ancak içinde bulunduğumuz özel tarihsel kesitte bu olgunun değişmesinin şartları hızlı bir şekilde olgunlaşmaya başlamıştır. Söz konusu değişim, büyük ölçüde, makro-ideolojik kolektivistizmin yıkılmasının, onun dehşet verici yüzünü hiçbir tevil götürmeyecek bir biçimde ortaya çıkarmış olmasıyla bağlantılıdır. Böylece, Türkiye'de entelektüel alandaki kolektivist hegemonyanın çatlamasını ve giderek derin bir şe-

kilde kırılıp parçalanmasını sağlayacak fikri mücadele sürecinin önü açılmış olmaktadır. Nitekim, bireyin her türlü topluluğa karşı önceliğini esas alan modern neo-klasik liberal düşüncenin⁴ Türkiye'deki temsilcilerinin hala küçük bir azınlık olmalarına rağmen, gitgide artan biçimde taraftar bulmaları ve entellektüel etki alanlarını genişletmeleri bu sürece girildiğinin kesin bir göstergesidir. Aynı şekilde, Türk siyasi arenasındaki ilk pür liberal oluşum olarak Liberal Demokrat Parti'nin mesajlarına her geçen gün daha çok insanın kulak vermeye başlaması *Türkiye'de aslında neyin yokluğunun çekildiğinin sade vatandaşlar tarafından giderek çok hissedilmeye ve anlaşılmaya başlandığına işaret etmektedir*. Türkiye'de sade insanlar, daha önce hiç olmadığı biçimde, siyasi otorite tarafından tek tek birey olarak "adam yerine konma"larının devlet karşısında mutlak bir özerklik kazanmalarını sağlayacak iktisadi özgürlüğün tesisinden geçtiğini anlamaya hazır haldedirler.

İşte Norman Barry'nin "tuhaf ironisi"ni Türkiye çerçevesinde daha ironik ve tuhaf kılan olgu budur: *Sosyalizmin ibret verici çöküşünün ardından, kolektivistizmin sathi bir versiyonunu temsil eden resmi ideolojiye muhalefet eden makro-ideolojik kolektivistizmin taraftarlarının (sosyalistler) zaten geçmişte de haşır neşir oldukları mikro kolektivistizmlere yönelerek Türkiye'nin spesifik koşulları içinde liberalizm için doğan elverişli zemini tahrip etmeye çalışmalarıdır*. Bu iki şekilde yapılmaktadır: Birincisi, liberalizmin iktisadi boyutuyla siyasi boyutu arasında çok kesin çizgiler çekilmektedir. İkinci olarak, liberal perspektifte sınırlı devlet kavrayışının etik zemini oluşturulan birey ve onun özgürlüğü üstündeki mutlak vurgu, verili gruplara-topluluklara ve onların haklarına doğru kaydırılmaktadır. *Liberalizme yönelik komüniteryen ve yeni sol eleştirilerden hareket edilerek alınan bu pozisyon, "siyasi liberalizm" in veya çok daha tercih edilmeye başlanan bir kavram olarak "demokratlığın" doğal bir sonucu olarak su-*

nulmaktadır. Bu işlemler esnasında “iktisadi liberalizm”, yani piyasa ekonomisi süreçleri içinde birey özgürlüğüne ilişkin klasik liberal vurgu ya görmezden gelinmekte, ya entellektüel bir vulgarizasyonun konusu olarak ancak etik bir kıfayetsizliğin göstergesi olabilecek şekilde aşağılanmakta veya -en fenası- “ekonomik demokratikleşme”⁵ gibi anlamsız, kafa karıştırıcı, dolayısıyla suistimale fazlasıyla açık kavramlaştırmalara tabi tutulmaktadır.

Liberallerin entelektüel alanda daha kolay baş edebilecekleri bu durumun, siyaset pratiğindeki yansımalarının daha ağır ve tahripkar olduğu/olabileceği aşikardır. Dolayısıyla, Liberal Demokrat hareket içinde yer alanların işini kolaylaştırmak için bunun iyi analiz edilmesi ve liberalizme yönelik saldırıların ardındaki mekanizmaların nasıl işlediğinin gösterilmesi gereklidir. Bunun için önce Türk(ie) aydınını liberalizmden neredeyse içgüdüsel olarak uzaklaştıran çok belirleyici bir unsuru genel hatlarıyla vurgulamak, sonra da bu unsurla liberallere yönelik eleştirilerin nasıl biraraya getirildiğini göstermek gerekir.

Türk modernleşmesinin içinde yeşerdiği koşulların belki de kaçınılmaz bir eseri olarak Türkiye’de fikri alanda etkinlik gösterenler devlet eksenli bakış açılarına ve dünya görüşlerine taraftar olmaya neredeyse içgüdüsel denebilecek bir yatkınlık içinde olmuşlardır⁶. Osmanlı İmparatorluğu’nun çözülme ve çöküş süreci esnasında, gerek bu süreçle birlikte şekillenen modernleşme dinamiklerinden, gerekse imparatorlukta dinsel, etnik farklılıklardan kaynaklanan kültürel çeşitliliğin doğurduğu problemler ise, devletçi her perspektifin kaçınılmaz olarak içermek durumunda olduğu kolektivist eğilimlerin Türk(ie) aydınlarında çok kuvvetli bir biçimde tezahür etmesine yol açmıştır. Üstelik bunlar, Türkiye’de fikri faaliyetlerle iştigal edenlerin bürokraside çalışmak dışında geçimlerini temin etmelerini imkansız kılan iktisadi yapı ve egemen zihniyet

nedeniyle devamlı pekişip güçlenmiştir. Başka bir ifadeyle, kendilerini karakterize ettiğini düşündüğü temel etkinlikleri gerçekleştirecek donanımı devlet aracılığıyla kazanan ve onların iktisadi bir anlam taşımamasını çok büyük ölçüde devlet “kapı”sında edindiği yere borçlu olan Osmanlı-Türk aydını, devletin bekası ve devamlılığıyla kendi varoluşu arasında birebir paralellik kurmuştur. Bu paralellik sonraları daha kapsamlı bir çerçeveye oturtulmuş, devletin alanının genişliğiyle “aydın”ın hayat alanının genişliği mutlak bir şekilde ilişkilendirilmiştir. Bu, Türkiye’de düşünce alanında faaliyet gösterenlerin sürekli devlet eksenli yaşamalarının, dolayısıyla devletçi bakış açısının ne kadar derin kökleri olduğunu göstermektedir. Onların aksini sandıkları durumlarda bile aslında niçin devletçi refleksler verdiklerini de açığa vurmaktadır.

Türk(ie) modernleşmesinin cumhuriyetle beraber girilen evresinde ise, yeni rejimin kurucuları bu yaklaşımı biraz daha ileri götürmüşlerdir. Onların belli değerleri temsil ve temayüz eden aydın siyaset kadroları olarak kendilerine biçtikleri rol artık devletin bekası ile sınırlı değildir. Çok daha iddialıdır. Onlar, içeriğini kendi anlayışlarına göre şekillendirdikleri çağdaş medeniyete ulaşmak için devlet eliyle belli değerleri topluma empoze etmeyi hedeflemektedirler. Bunu da potansiyel olarak varolan ama bilfiil olarak açığa çıkmamış olan devasa bir entite, Türk ulusu, adına yaptıklarına inanmaktadırlar. Devlet, kendi zihinlerindeki ulusu yaratmanın yegane aracıdır ve milletin zihinlerindeki “ulus”la örtüşmeyen nitelikleri sadece iktisadi değil, siyasi bir anlam taşıyan “devletçilik” ilkesiyle dönüşüme tabi tutulacaktır.

Şüphesiz, spesifik tarihsel koşulların biraraya gelmesi neticesinde siyasi gücü ele geçirme şansını yakalamış olan bu hakim anlayışın reaksiyonlarla karşılaşmış olması doğaldır. Ancak sözkonusu reaksiyonların büyük bir bölümü, evrensel bir genel-geçerlilik taşıdığına inan-

dıkları makro-kollektivist ideolojiden aldıkları güçle “aydın” olma iddiasında daha ileri gidenler ve onu sosyalist olmalarının doğal türevi sayanlar tarafından gösterilmişti. **Bunların temel itirazları ise, haliyle, bizzatıhi “devletçilik” ilkesinde cisimleşen ideolojik devlet anlayışına değil, devlet aracılığıyla empoze edilen ideolojiye yönelikti. Bu durum, Türkiye’de “aydın” kavramına bir çeşit imtiyaz atfedenerin devletçi pozisyonlarının ve kollektivist bakış açılarının ortaklığını ortaya koyduğu gibi, liberalizmin kendilerini Türk(ie) modernleşmesinin temel yönlendiricisi sayan bu kesimin neden ilgisinin dışında kaldığını yahut husumetini çektiğini de açıklamaktadır.**

Günümüzde bir dizi gelişmenin mutlu bir neticesi olarak “aydın” kavramı çevresinde yaratılan büyülü hale etkisini kaybetmektedir. Elbette bu, Türkiye’de “aydın”ların tamamen anakronik varlıklar haline dönüştükleri anlamına gelmiyor. Aksine, Barry’nin tuhaf ironisini Türkiye çerçevesinde daha bir tuhaflaştıran etkenin kaynağı belki tam da bu noktadır: Türkiye’de kendine, şu veya bu doğrultuda ama mutlaka devlet aracılığıyla gerçekleştireceği bir misyon biçmiş aydınının, özellikle seksenlerin ortasından itibaren piyasa ekonomisinin önündeki engellerin bir kısmının kaldırılmasıyla birlikte ortaya çıkan yeni tablonun artık buna elvermediğini hemen kavramaları ve kendilerini yeni gelişmelere adapte etmekle kalmayıp, dahası onu yönlendirmek istemelelidir. Bu, etkili pozisyonlarını büyük ölçüde ideolojik devletin ahlaksız (hukuk dışı) yasaklarına borçlu olan Türk(ie) “aydın”larının durumlarını korumak için verdikleri reflekssel tepki, bir çeşit reaksiyon olarak sayılabilir. Kendilerini, evrensel makro-kollektivist ideolojilerin versiyonların çeşitli etkinlik alanlarında bireylere empoze etmenin gönüllü aracı kılan “aydın”ınlar için bu tespit özellikle geçerlidir. **Belli bir değerler örgüsü üstünde yükselen makro-kollektivistimin (sosyalizm) çöküşüyle birlikte itibarlarında müthiş bir irtifa kaybı yaşayabileceklerini sezen bu “aydınlar”, kollektivistizme-**

rinin gerek kaynağında, gerekse yönteminde değişikliğe gitmişlerdir. Kollektivistizmi artık eşitlik merkezli bir değerler örgüsününün iktisadi ilişkileri devlet müdahalesiyle belirlemesini ve piyasa süreçlerinin yerine geçmesini esas alan bir dünya görüşünden değil, toplumda içine doğulan topluluklardan beslenecektir. Başka bir ifadeyle, bireyin totaliter uygulamalara kurban edilmesi makro-kollektivistizmde değerlere dayalı bir teorik arka planla haklı çıkarılırken, mikro-kollektivistizmde onun duygusal bakımından daha az direnç gösterebileceği verili dini ve etnik aidiyetine dayanacaktır.

Şüphesiz, ilk bakışta, mikro-kollektivistizm(ler)in totalitarizminin ve baskısının ilki kadar mutlak ve zorlu olmayacağı düşünülebilir. Dahası, komünal bir özgürlük vaat ettiği için mikro-kollektivistizm(ler)in totalitarizm ve baskıyla ilişkilendirilmesinin yanlış olduğu, tam tersine onun sahici bir demokrasi tecrübesini mümkün kıldığı ileri sürülebilir. Nitekim sürülmektedir de. Klasik liberalizme yönelik eleştirilerin odak noktasında onun birey özgürlükleri ve hakları konusundaki ısrarlı vurgusunun devletle birlikte, bir etkinlik alanı olarak siyasetin alanını da sınırlandırıp demokrasi zayıflatığı şeklinde ikna edici gibi görünen bir argümanın yer almasının sebebi budur. Ancak, bu argümanın inandırıcılığı sadece görünüştedir. **Çünkü mikro-kollektivistlerin demokrasiyi komünitelerin özgürlüklerinden ve haklarından hareket ederek güçlendirme iddiaları yalnızca bireylerin hür iktisadi ve toplumsal etkinliklerine komünitelerin çıkarları adına müdahale etme türünden çok ciddi bir tehlikeyi beraberinde getirmekle kalmamaktadır. Devleti kendi ideolojilerini aktarmanın aracı kılmak için ele geçirmek isteyenlerin mücadelelerinden çok daha vahim sonuçlar doğurabilecek bir vahşi mücadelenin arenası kılma tehlikesini içinde barındırmaktadır.**

Bu varsayımsal yahut hayali bir tehlike değildir. Toplumsal çeşitliliğin aralarında özellikle tarihsel ve toplumsal gerilimler bulunan

komünal unsurlarının varlıklarını devam ettirme ve güçlendirme gibi “yüksek çıkarlarını” maksimize etmek için “devlet”i ele geçirmek veya kullanmak istemeleri halinde ortaya çıkması, neredeyse kaçınılmaz olan bir durumdur. Türkiye’de en vülger örneklerinin ortaya koyduğu gibi, *mikro-kollektivizm(ler)in makro-kollektivist ideolojik yapılara göre bireylere yönelik tehditlerinin algılanması daha güç, bireyler üstündeki etkisi daha yoğun, bu yüzden de onları belli bir doğrultuda manipüle etmeye çok daha elverişlidir*. “İmtiyazlı varoluşlarını” adlarına hareket ettikleri “topluluklar” bulmaya, o topluluktan olduğunu düşündükleri herkesin onları sanki kendilerinin doğal temsilcileriymiş gibi kabul etmelerine bağlı olduğunu çok iyi kavrayan Türk(eye) aydınlarının kof, bayağı ve sahte bir özgürlük edebiyatıyla, pür özgürlük ideolojisine -klasik liberalizme- uzak durmaları, giderek onun değerler örgüsünü işlerine geldiği gibi çarpıtıp talan etmelerinin temel nedeni budur: *Varoluş alanı birey özgürlüğünü ve haklarını korumakla sınırlandırılmış ve de-ideolojize edilmiş klasik liberal tarafsız devlet nosyonunun, kollektivist Türk(eye) aydınlarının, Türkiye’de yaşayan in-sanların iradelerine sadece makro-kollektivist ideolojik bir değerler örgüsünden değil, onların mensup oldukları topluluklardan hareket ederek el koymalarını imkansızlaştırmasıdır*.

Türkiye’de kamuoyu oluşturucularının önemli bölümünün genel çizgileriyle temas ettiğim şekilde neo-kollektivist değerleri savunmaları ve bunu gitgide daha yüksek sesle yapmaları Türkiye’nin ilk pür liberal oluşumu olarak Liberal Demokrat Parti’nin önündeki belki de en önemli handikabı teşkil etmektedir. Türk siyasetinin yakın tarihsel arka planı, sanıyorum, bu handikabın daha somut bir şekilde belirginleşmesine yardımcı olacaktır.

Pür Liberal Harekete Doğru: Yakın Tarihsel Arka Plan

Türkiye, rahmetli Turgut Özal’ın 1983’le

1987 yılları arasındaki ilk başbakanlık dönemi içinde yakın tarihinin en köklü dönüşümlerini yaşadı. Bu dönüşümün merkezinde iktisadi süreçlerin devlet müdahalesinden kurtarılması için mücadele verenlerin, örneğin merhum işadama Mehmet Mermerci’nin tamamen kaldırılmasının üstünde ısrarla durduğu⁷ Türk Parasının Kıymetini Koruma Kanunu’nda değişikliklere gidilmesi ve bazı maddelerinin yürürlükten kaldırılması vardı. Özal’ın bu kısmi mali reformu etkisini kısa sürede gösterdi ve Türkiye dünyaya iktisaden daha önce hiç olmadığı kadar açılmaya başladı. Doğu Bloku’nun çöküşünün öncesine rastlayan bu gelişmeler Türkiye’yi uluslararası sermaye piyasalarında dikkatle takip edilen bir ülke konumuna getirdi. 1980’lerin ortalarından itibaren askeri rejimin vesayetini kaldırmaya ve milletin seçilmiş temsilcilerinin iradesini hakim kılmaya yönelik adımları ustaca atan Özal, 1986’yla 1993 yılları arasında yaşanan son derece canlı fikri çiçeklenmenin zedelenmesi için inisayitifini kullandı. Türkiye’nin mevcut devlet yapısının aynen devam edemeyeceğini ve reforma muhtaç olduğunu düşünenleri Mustafa Erdoğan’ın deyimiyle “resmi sansürden masun platformlarda buluşturmaya gayret etti”⁸. 1989’la 1993 yılları arasındaki cumhurbaşkanlığının ölümünden kısa bir süre önceki döneminde, “İkinci Değişim Programı” adını verdiği bir projeyi hayata geçirmek üzere aktif siyasete döneceğinin ipuçlarını verdi.

“İkinci Değişim Programı” Türkiye’nin siyasi yapısının başkanlık sistemine göre yeniden dizayn edilmesini ve piyasa ekonomisinin önündeki engellerin tamamen kaldırılmasını hedefleyen bir liberalleşmeyi öngörüyordu. Ne var ki, gerek siyasi konjonktür, gerekse Özal’ın sağlığı bu tür iddialı bir dönüş için pek de elverişli değildi. Siyasi konjonktürdeki elverişsizlik, büyük ölçüde, siyaset yapmalarını engelleyen anayasa maddesini meclis aracılığıyla kaldırmayıp referanduma götürerek, onlara, kendilerini “Phoneix” olarak sunma fırsatını verdiği, başta Süleyman Demirel

olmak üzere, statükocu siyasilerin ona karşı son derece yıpratıcı ve şiddetli bir muhalefet kampanyası yürütmelerinden kaynaklanıyordu. Ayrıca, cumhuriyet tarihinde militer dayatmalara en akıllıca biçimde direnmiş ve seçilmişlerin iradelerini hiçe saymaya yönelik askeri vesayet iddialarını büyük ölçüde geri püskürtmüş belki de ilk sivil lider olmasına rağmen, 28 Ocak'tan beri işleyen vesayet rejiminin onun dönemindeki muadillerinin örtülü veya açık tepkileri de onun hareket alanını sınırlandırıyor. Aile fertlerinin çeşitli düzlemlerdeki en hafif deyimle "hoş olmayan" tutumlarının statükocu siyasiler ve medya mensupları tarafından sürekli gündemde tutulması ise, Özal'ın önündeki siyasi manevra alanını iyice daraltıp yıpranmışlığını daha da arttırıyordu. Bütün bu olumsuz faktörlerin, onun, zaten ikinci başbakanlık döneminde ciddi şekilde bozulmuş olan sağlığını etkilememesi mümkün değildi. Nitekim öyle de oldu ve 28 Ocak'tan beri işleyen, bireyin ifade, din ve vicdan özgürlüğünü ve bu özgürlüklerle ilgili hakları temel değer olarak kabul edenler için son derece dehşet verici olan bir senaryonun adım adım uygulanmasına tekabül eden tahammül-fersa sürecin bir kez daha ortaya koyduğu gibi, "telafisi güç, vakitsiz bir kayıp" olarak hayata veda etti.

Özal'ın ölümünden sonra, farklı zeminlerden hareketle devletin siyasi yapılanmasının ciddi bir şekilde reforme edilmesini savunanlar biraraya geldiler ve Yeni Demokrasi Hareketi adını verdikleri fikri bir platform oluşturdular. İşadamı Cem Boyner'in ve Özal'ın sözkonusu değişim projesini olgunlaştırırken sık sık ilişkiye geçtiği bazı gazetecilerin Yeni Demokrasi Hareketi içinde yer almaları YDH'yi daha doğuşuyla birlikte medyatik bir cazibe odağı haline getirdi. Geçmişte aktif biçimde siyaset yapmak için değişik kanalları zorlamış olduğu bilinen Cem Boyner, medya tarafından, gerek iş dünyası üstündeki etkisine, gerekse toplumu peşinden sürükleyebilecek bir karizmaya sahip olabileceği şeklindeki se-

çimlerle yanlışlanan varsayıma dayanılarak köklü bir dönüşüm hareketinin lideri olarak tasavvur edilmeye ve sunulmaya başlandı. Türkiye'de ilk defa siyasi bir oluşum etkili ve sistematik bir medya desteğiyle adım adım inşaa ediliyordu. Nitekim YDH fikri bir platform olarak ortaya çıkışından bir süre sonra partiye dönüştü ve liderliğini Cem Boyner üstlendi.

Boyner, hareketin ideolojik temellerini belirleyenlerin çizdiği çerçeve içinde, kendilerini Türkiye'deki cari rejimin koruyucusu ve kollayıcısı addedenlere çok aykırı gelen, dolaşısıyla da onları çok rahatsız eden bir söylemle kamuoyunu etkilemeye çalıştı. *Sözkonusu söylemin değerler dokusunda kesin vurgu, yurttaşların verili kolektif/komünal aidiyetlerinin esas alınmasına dayandırılan bir "demokrasi" anlayışı üzerindeydi ve cumhuriyetin "verili kolektif/komünal" aidiyetleri tanımaları zemininde demokratikleştirilmesini hedefliyordu.* Başka bir ifadeyle, Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin baskıcı ve totaliter yapı(lanma)sında hakiki bir dönüşüm, ancak bu anlamda bir "demokrasi" anlayışı esas alındığı takdirde ve ölçüde mümkün olabilirdi. Bu bakış açısı, Cem Boyner'i konuşmalarında Kürt kökenli Türkiye vatandaşlarıyla, demokratik bir laiklik yorumu çevrevesinde Alevi inancına mensup Türkiye vatandaşlarına yönelik mesajlara özel bir ağırlık vermeye sevk etti. Şüphesiz bu konuşmalarda "piyasa ekonomisi"nin önündeki engellerin kaldırılmasına ve devletin küçültülmesine dair hususlar da belli ölçülerde yer aldı. Ancak serbest piyasa ekonomisine çok kesin, yani onu bireye ve özgürlüğüne herşeyin üstünde önem veren tutarlı bir değerler örgüsünün doğal (kendiliğinden) bir tezahürü olarak değerlendirildiğini gösteren herhangi bir vurguda bulunulmadı. YDH'nin iktisadi serbestleşmeye konusundaki görüşleri, büyük ölçüde, onun asıl odaklandığı konu demokratikleşme projesinin gölgesinde kaldı ve ilki karşısında tali bir önem taşıdı.

Gerek Özal'ın vefatıyla akamete uğrayan

mutasavver “İkinci Değişim Projesi”, gerekse Boyner’in, hem parti içi sorunlar, hem de yönelmiş kesimlerin oylarını çok daha kestirmeden talep eden başka bir siyasi oluşumun, DEP’in, meydana çıkması neticesinde korkunç bir seçim yenilgisiyle hazin biçimde noktalanmış YDH serüveni bazı ortak noktalar taşımaktadır. Bu ortaklıkların başında, her iki projenin şekillenmesinde fikri ve siyasi geçmişlerinde makro-kollektivist değerler örgüsünün değişik versiyonlarını (sosyalizm) savunmuş gazetecilerin ve yazarların önemli ölçüde etkili olmuş olmaları gelmektedir. Statükoyu savunan meslektaşları tarafından döneçlik ve “liboş”lukla suçlanan bu gazetecilerin ve yazarların hemen hepsi özellikle ikinci başbakanlık döneminde Özal’la yakın temas içinde bulunmuşlar, bunun tabii bir sonucu olarak kariyerlerinde dikkate değer bir sıçrama yapmışlardır. Söz konusu gazetecilerin ve yazarların Doğu Bloku’nun çözümlüşüne ve çöküşüne paralel olarak özellikle piyasa ekonomisine ilişkin görüşlerinde görünür bir değişim yaşamakla birlikte, geçmişleriyle hakiki “katharsis”in zeminini hazırlayacak bir hesaplaşmaya gidecek derecede bir dönüşüm geçirmediğini düşünmek için haklı sebepler vardır. Bunların başında geçmişteki fikri ve siyasi pozisyonlarını, onları bu pozisyonları almaya yönelten “soylu” saiklerle haklı çıkarmaya çalışmaları gelmektedir. Dolayısıyla onların yazılarında hakiki bir dönüşümün kanıtı olabilecek saf pişmanlık belirtilerine pek nadir rastlanmaktadır.

Ancak bu gazetecilerin ve yazarların fikri yapılarında hakiki bir dönüşüm geçirmediğilerinin asıl kanıtı liberalizmi bir bütün olarak kavramaktan ısrarla uzak durmaları ve o da böyle yapmak mecburiyeti hasıl olursa, önemli olanın iktisadi liberalizm değil siyasi liberalizm olduğunu vurgulamalarıdır. Siyasi liberalizmi de bireylerin değil, içine doğulan etnik veya dinsel toplulukların haklarıyla tanımlamalarıdır. Nitekim özellikle YDH’nın devletin yeniden yapılanmasına ilişkin siyasi projesi neredeyse tamamen bu anlayışın bir

izdüşümüdür ve onun liberal bir hareketten ziyade, bünyesinde liberalizmi siyaset düşüncesi tarihi içinde oluştuğu haliyle değil de, kendi kollektivist eğilimlerine uygun düşecek şekilde kavranmasını fena halde arzulayan birtakım sözde liberallerin yer aldığı kollektivist bir hareket olarak tanımlanmasının daha doğru olmasının sebebi budur. Bu, aynı zamanda, YDH’nın feci akıbetinin hazırlayan ana faktörü gösterir: Kollektif/komünal hakları esas alan bir hareketin Türkiye çapında yaygınlaşması mümkün olmadığı gibi, kollektif hakların ırkçı bir cüretkarlıkla savunusunu yapan ve kendini belli bir etnik veya dinsel toplulukla özdeşleştiren bir partinin karşısında tutunması da imkansızdır. Başka bir ifadeyle, böyle bir hareket için ne genel, ne de lokal başarı mümkündür. Bunun ibret verici örneği, Kürtlerin yoğun biçimde yaşadıkları Güneydoğu Anadolu Bölgesi’nde, itibar kazandığı iddia edilen YDH’nın etnik parti DEP tarafından ezilip geçilmesidir.

Klasik Liberal İlk Hareket: Liberal Demokrat Parti

Besim Tibuk ve onun Demokrat Parti’nin yeniden açılmasını mümkün kılan Anayasa değişikliğinin ardından üstlendiği İstanbul İl Başkanlığı sırasında birlikte çalıştığı siyaset arkadaşları tarafından 24 Temmuz 1994’de Liberal Parti adıyla kurulan ve 1996’da Liberal Demokrat Parti adını alan oluşum birçok noktada YDH’nın tam tersi özellikler taşımaktadır. Bu hususu vurgulamak özellikle önemlidir. Çünkü aralarında entellektüel iyiniyetlerinden ve dürüstlüklerinden şüphe edemeyeceğimiz yazarların da bulunduğu birçok kişi LDP’yle YDH’nın aynı kulvarda koşmaya aday iki yarışmacı olarak algılamıştı. Bunlara göre, YDH yarışa çok sonra hazırlanmaya başlamış olsa da sergilediği müthiş performansla o kulvarda koşmayı LDP’ye göre çok daha fazla hak etmişti. Örneğin sinema eleştirmeni ve yazar Atilla Dorsay 16 Mart 1995’te yayınlanan bir yazısında “Liberal Parti’nin kurulalı

çok zaman olduğunu, ama Tibuk'un bu partiyi kitleye maledemediğini" belirterek, Besim Tibuk'un "treni kaçırdığını" ifade ediyordu. Dorsay'a göre bu alandaki boşluğu, "LP'nin- kinden çok farklı olmayan kimi görüşleri kamuoyuna maletmeyi başaran" YDH doldurmuştu. Bu durumda Besim Tibuk'a düşen şey, Cem Boyner'in yanında yer almaktı⁹. Ancak, YDH'nın 1994 Aralık'ında yüzde yarım oranında oy aldığı Milletvekili Genel Seçimleri bozgunundan kısa bir süre sonra Cem Boyner'in siyasetten çekilmesi, YDH'ya sempati duyan birçok insanda derin bir hayal kırıklığı yarattı. YDH siyasi bir oluşum olarak doğduğu hızla ama sessiz sedasız öldü. LDP ise, Dorsay'ın sözkonusu yazısından tam bir yıl sonra, Nisan 96'da kaleme aldığı yazısındaki deyişle "hala ayaktaydı". "Besim Tibuk'tan Özür..." başlığıyla yayımlanan bu kısa yazıda Dorsay, "zamanın kendisini doğrulamadığını", Tibuk'tan "dostça bir özür dilemeyi en doğru yol saydığını" dile getiriyordu. Ama "Boyner olayından alınacak çok dersler" bulunduğu da hatırlanmalıydı.¹⁰

Atilla Dorsay'ın LDP'yle ilgili değerlendirmesinde de kendini gösteren yaygın yanlışın ve kaynağının anlaşılması belki de bu konuda alınması gereken ilk derstir. Dorsay, kısa yazılarının ilkinde LDP'yle YDH'yı aşağı yukarı aynı görüşleri savunan iki oluşum olarak tanımlamıştır. *Oysa, LDP'yle YDH birbirlerinden çok kesin farklılıklar gösteren siyasi oluşumlardır.* Bu farklılık ise, artık Türk siyasi tarihindeki yerini çoktan almış olan YDH liderinin ifade ettiği görüşleri LDP liderinin daha sivri ve keskin bir üslupla dile getirmesinden kaynaklanmamaktadır. Çok daha köklü nedenlere dayanmaktadır. Dolayısıyla YDH'nın kamuoyunda çok hızlı biçimde tanınmasını sağlayan benzersiz medya desteğini almasını sağlayan etkenler, LDP'nin maruz kaldığı kasıtlı kayıtsızlığın açıklamasını içermektedir. YDH, medyanın çok önemli bir bölümüne hakim olan kollektivist zihniyetin siyasetteki yeni yönelimlerine çok uygun düştüğü için daha

kurulma aşamasındayken çok az harekete nasip olabilecek bir ilgi odağı haline gelmişti. *Buna karşılık LDP, anti-kollektivizmi belki de Türk siyasetinde tam bir ideolojik tu-tarlılıkla ve tavizsiz bir biçimde savunan ilk siyasi yapılanma olarak sahneye çıkmıştır. LDP, Türkiye'de daha önce hiç şahit olunmadığı ölçüde pür liberal ilkelere dayanan bir siyasi yapılanma iken, YDH aralarındaki yegane ortak nokta resmi ideolojiye muhalif olmaktan öteye gitmeyen bir hoşnutsuzlar koalisyonuydu.* LDP'nin bu niteliği onu sadece YDH'dan değil, mirasçısı olduğu hareketler dahil, bütün diğer oluşumlardan ayırt edilmesini sağlayan bir unsur olarak belirlemektedir.

Aslında bu noktaya kadar çizmeye çalıştığım teorik ve yakın tarihe ilişkin çerçeve Liberal Demokrat Parti gibi bir partinin önündeki temel engelin nereden kaynaklanabileceği konusunda yeterince fikir vermektedir. *Bu, aynı zamanda, LDP'nin kendi kendine çok güçlü bir çekim odağı haline gelmedikçe medyaya hakim kollektivist eğilimin kasıtlı kayıtsızlığının konusu olmaktan kurtulamayacağı, böyle bir güç haline gelmeyi başardığı zaman ise belki de hiçbir oluşumun maruz kalmadığı kadar şiddetli bir muhalefetle karşı karşıya kalabileceği anlamına gelmektedir.* Bunun ipuçları zaten görülmektedir ve bu hiç de şaşırtıcı değildir. Çünkü toplum üstündeki etkilerini sürdürmelerinin ancak dezavantajlı olduğunu düşündükleri toplulukların sözcüsü olarak kabul edilmelerine bağlı olduğunu kavrayan kollektivist "aydın"lar, birey özgürlüklerini ve haklarını esas alan ve birey üzerinde devletin olduğu kadar herhangi bir topluluk adına hareket edenlerin de vesayet kurmasını engelleyen bir yaklaşımın siyaset pratiğinde etkili olmasının ayrıcalıklı pozisyonlarındaki aşınma sürecini daha da hızlandıracaklarının çok iyi farkındadırlar.

Bunun için artık makro-kollektivizmi (sosyalizmi) ihya etmenin mümkün olmadığı bir dünyada mikro-kollektivizm(ler)in (komüni-

teryanizm ve yeni sol) kuvvetlenmesi için var güçleriyle gayret sarf etmektedirler. Varoluşları buna bağlıdır. Nitekim gitgide daha çok sayıda gazetecinin yazılarında liberalizmin önüne “vahşi” sıfatını getirmesi, toplumdaki kolektif/komünal aidiyetleri giderek daha çok vurgulaması ve bunların arasında varsayımsal hiyerarşiler kuran kavramlar icat etmesi -Beyaz Türkler gibi- bu farkındalığın bir sonucudur. *Sorun, liberalizmin atomize birey anlayışıyla, siyasete aktif katılım ve vatandaşların birbiriyle dayanışması gibi unsurları siyasi pratiğin dışına atması değildir. Sorun liberallerin, vicdanı, kolektivist altruizmin tekeline alma cüretkarlığını göstererek bireylerin iradelerine el koymak isteyenlerin önüne çok sağlam etik bir set çekmesidir. Herhangi bir kimenin başkası -hele hele bir topluluk- adına, ona açık ve şüphe götürmeyen bir vekalet verilmedikçe, konuşma yetkisini ve hakkını reddetmesidir. Onu kolektivistler açısından tahammül edilemez kılan budur.*

Yazımın son bölümünde, şu ana kadar çizdiğim çerçevenin pür liberal bir hareket olarak Liberal Demokrat Parti için ne anlam taşıdığını ve onun alternatifleri karşısındaki avantajlarının neler olduğuna temas edeceğim. Ancak bunlara geçmeden önce, YDH'nin sönmesinden beri yaşanan bir gelişmeye dikkat çekmek istiyorum. Bu gelişme, sürekli kolektif haklardan dem vurmasının yanısıra, birey özgürlüğünün iktisadi zemininin “kamu iktisadiyatı” tarafından tesis edilmesini savunan “yeni sol” hareketin etkili bir medya desteğiyle güçlendirilmeye çalışılmasıdır. Medyadaki destekçilerine göre “dayanışma” bu hareketin “kolektivist” boyutunu temsil ederken, “aşk” bireysel özgürlük alanına tekabül ediyordu. Eski şapkalardan yeni tavşanlar çıkarmanın yolu bulunmuştu. Üstelik bunun medyada bir çeşit “yeni sol” hegemonisine dönüşmesi söz konusuydu. Bunun en açık göstergelerinden birisi, ÖDP'nin YDH'yi andırır bir şekilde medyanın özel teveccühüne mazhar olmasıydı. ÖDP Genel Başkanı'nın “rating” şampiyonu

kanallardan birinde, birkaç küçük muhtarlık seçimi başarısına dayanarak “varoşlarda RP'yi püskürtmeyi sağladık, dini gericiliğe karşı önemli mevziler sağladık, topyekün mücadeleye veriyoruz” şeklindeki ifadeleri bu teveccühün ardında yatan asıl sebebi açığa vuruyordu.¹¹ Yine, ÖDP yetkili bir yazar tarafından “farklı ama sağlam bir ideolojisi, tutarlı bir çizgisi olan” bir parti olarak tanımlanıyordu. Farklılık neydi, niye “ama sağlam” denmişti, tutarlılık nereden kaynaklanıyordu belli değildi (sosyalist deseydi herşey anlaşılacaktı oysa). Fakat işin aslı -yazarın sempatisinin kaynağı- yazının sonlarında açığa vuruluyordu: ÖDP yeni liberalizmin etkileri karşısında çaresiz kalıp dine sığınanları özgürleştirmeyi hedefliyordu. İşte yazar bu yüzden “aynı zamanda dostluğun, eşitliğin, hoşgörünün, kadınların, hayvan dostlarının, sanatın, tembellik hakkının, dışlanmışlığın, sanatın, mazlumların, kısaca aşkın ve dayanışmanın partisi”ni seviyordu.¹²

LDP'nin Avantajları veya Felsefesi “Ruhu”nu Bulan Hareket

Liberal Demokrat Parti, kuruluşunun beşinci yılına girerken belirgin bir canlanma içinde. Zaten bu yazının kaleme alınma nedeni de bu: *Bir liberalin, tam da ülkesinin kendi değerleri üstünde yükselen siyasi yapılanmaya başka hiçbir şeye muhtaç olmadığı kadar muhtaç olduğunu düşündüğü sırada, bu ihtiyacı karşılayabilecek siyasi yapının nihayet güçlenmeye başladığını hissetmesi ve bu duygudan kaynaklanan umudu korumak istemesi.* Yazı da bu nedenle, pür bir liberal hareketin önüne çıkardığı ve çıkarabileceği engeller dolayısıyla bu umudu tehdit eden, somut bir örneğini bireyin vicdan ve inanç özgürlüğüne müdahale etmeyi “dine sığınanları özgürleştirme” gibi ironik bir gerekçeyle meşru görme eğiliminde olan hakim kolektivist zihniyeti anlaşılır kılma endişesi etrafında şekillendi. Endişeden kaynaklansa da tercih tercihtir ve her tercih gibi belirli sonuçları olur. Mesela

Liberal Demokrat Parti'nin sadece iktisadi liberalizm üzerinde vurguda bulunduğunu, kullaktan dolma bilgilerle iddia edenlere bu iddianın haksızlığını ve yanlışlığını kanıtlarıyla göstermek istediğim halde gösteremedim. *Oysa Liberal Demokrat Parti'nin klasik liberal değerleri pür biçimde siyasi projesine yansıtan bir parti olduğunu ispat etmek için, insan haklarından anayasa tasarısına, adalatten dış ilişkilere kadar tam bir liberal devlet kurgusuna sahip olduğunu ortaya koyan yayınlarından "alıntılar" yapmak veya "dipnot"ları vermek yeterli olurdu.* Tabii bu açıklamadan sonra içim daha rahat: Liberal Demokrat Parti'nin siyasi projesine dair kafanızda bazı soru işaretleri mi var? Size Besim Tibuk'un konuşmalarında yeterli vakit kalmadığını hissettiği zaman yaptığını yapacağım: Liberal Demokrat Parti'nin herbiri liberal felsefenin siyaset pratiğinde nasıl cisimleşebileceğini mükemmelen örnekleyen yayınlarına gitmenizi tavsiye edeceğim. Çünkü bu yazıyı umudumu güçlendiren ve sözünü ettiğim zihniyetin yarattığı engelleri telafi eden birkaç noktaya temas ederek noktalamak istiyorum; yani Liberal Demokrat Parti'nin en önemli avantajlarıyla..

Türkiye'nin temel sorununun, bütün bir toplumu vesayet altında tutmaya kararlı olduklarını devletin ideolojik karakterini 28 Ocak'tan beri işleyen süreç içinde daha koyu hatlarla belirginleştirerek ortaya koyanlar olduğunu düşünenler, akıllarından, haklı olarak, pür bir liberal hareket önündeki bu asıl büyük engelden şu ana kadar nasıl olup da söz etmediğini geçireceklerdir. Gerçekten Mustafa Erdoğan'ın "Rejim Sorunu" adlı tarihe ibret verici kayıtlar olarak geçecek yazılarından oluşan kitabında tam bir netlikle ortaya koyduğu gibi, Türkiye'deki siyasi krizin hakiki sebebi Türkiye'nin "ideolojik devlet" bir devlet oluşudur. İdeolojik devletse, liberal devletin tam zıddını ifade etmektedir. İdeolojik devlet, meşruiyetinin kaynağını toplumun üyelerinin rızasında değil, kendi kendinde bulan, "kendi için var o-

lan, kurumları ve görevlileriyle belli bir ideolojinin veya dünya görüşünün emir eri (veya misyoneri) durumunda olan devlet demektir".¹³

Böyle bir devlette, çeşitliliğin ideolojik devletin hizmet ettiği dünya görüşüne ters düşen unsurlarının siyasi süreçler içinde yer alması, hatta sosyal alanda kaçınılmaz olan tezahürlerinin az veya çok ama o tezahürleri yaşamak durumunda olanlar açısından mutlaka bir özgürlük kaybıyla sonuçlanacak müdahalelere konu olmaması mümkün değildir. Özgürlüğün etik ve pratik değerinin ne anlama geldiğinden bihaber olmanın göstergesi olan bu müdahaleler, müdahalelerin objesi olan bireylerden oluşan topluluklarda genel bir memnuniyetsizliğe ve reaksiyonlara sebep olur. Bu yüzden ideolojik devletin taraftarları kendilerini tehdit altında hissettikleri zamanlarda devletin gücünü ahlaksızca(hukuk dışı) kullanabilirler. Örneğin insanlara nereden alışveriş yapıp nereden yapmayacaklarını emreden listeler dikte etme cüretini gösterebilirler. Üstelik bunu, ancak düşünce yetileri dumura uğramış zavallıları ikna edebilecek gerekçelerle yaparlar. Bu fütursuzlukları veya başka bir şekilde ifade edersek en temel insani değerlerden nasiplememişliğin belirgin bir işareti sayılabilecek tahripkar özgüvenleri zorba olduklarını bilmelerinden, daha önemlisi bunu, "kul" mesabesinde gördükleri bu ülkenin insanlarına hissettirmek istemelerinden kaynaklanmaktadır.

İktisadi süreçlerin "Ankara'dan", hâlâ ideolojik devletin kontrolünde olan devasa kaynaklarla yönlendirilebildiği -bu olgu, herbiri kayırmacılık ve yozlaşmanın çeşitli türlerine tekabül eden nepotizm, kliantalizm, patrimonyalizm gibi kavramlarla ifade edilir- ve sade vatandaşların geçimlerinin büyük ölçüde devlete bağlı olduğu bir ülke için bu durum, utanç verici de olsa normal karşılanması gereken bir durumdur. *Bu, aynı zamanda, "Türkiye'nin, içinde kıvrandığı sorunların üstesinden, ancak ve yalnızca, niçin pür liberalizmin siya-*

set pratiğinde çok etkili bir rol oynamasıyla gelebileceğinin objektif bir açıklamasını kendiliğinden veren temel olgudur. Liberal bir siyasi hareket için çok elverişli bir çıkış noktasıdır. Nitekim Liberal Demokrat Parti bu büyük avantajı çok iyi yakalamıştır.

Liberal Demokrat Parti, cumhuriyetin kuruluşundan beri Ankara'dan dizayn edilen ve devletin toplumu ideolojik bir beyin yıkama işlemine tabi tutarak yürütülen *kollektivist-devletçi iktisadi politikalara ve bu politikaların ardındaki totaliter zihniyete "siyasi edebiyat tarihimize" geçecek bir ayrımla karşı çıkıyor: Ankara Partileri ve Liberal Demokrat Parti*. Bu ayrım, gitgide daha fazla insanı etkilemeye, onları Türkiye'nin ideolojik devlet aracılığıyla mahkum edildiği rahmetli işadamı Mehmet Mermerci'nin deyimiyle "yaşamak için az, ölmek için fazla" olan iktisadi çıkışsızlıklarının asıl kaynağı üstünde düşünmeye sevk ediyor. Sade vatandaş, pür liberalizmin iktisadi boyutuyla ilk defa bu kadar sistematik bir biçimde karşılaşılıyor. Sorunların kaynağıyla ilk kez böylesine yalın bir açıklıklukla yüzleştiriliyor. Devletin yapması gereken işlerin aslında ne kadar az olduğu, ama önemli olanın bu işlerin "adam gibi" yapılması olduğu ilk kez bu kadar kısa, bu kadar vurucu biçimde anlatılıyor. Liberal Demokrat Parti'nin ilanlarında, bir hareketin mirasçısı olduğu özgürleştirici (Ahrar'tan Terakkiperver Cumhuriyet Fırkasına, Serbest Cumhuriyet Fırkasından Demokrat Parti'ye) geleneği klasik liberalizmin etik değerleriyle tahkim etmesinin neticesinde, *Türkiye'de ilk defa vatandaşlara erişkin, yani olguları ve olayları kendi kavrayış güçleriyle değerlendirme kabiliyetine sahip bireyler olarak bakılıyor. Kısaca LDP günümüz Türkiye'sinde non-konformizmi temsil eden yegane ideolojik pozisyon olan liberalizmin siyaset pratiğindeki temsilcisi olarak değerlendirilmeyi gerçekten hak ediyor.*

Kuşkusuz bu değerlendirme, yazının büyük bir bölümünde sergilemeyi denediğim sebep-

lerden dolayı "tarafli" bulunabilir. Örneğin sözkonusu tanıtım kampanyasının açıkça ortaya gibi LDP'nin ağırlığını ezici bir ölçüde iktisadi liberalizmden, yani devletin ekonomiden çekilmesine verdiği belirtilebilir. Siyasi yapılanmadaki reform önerilerinin ve projelerinin ise "Başkanlık Sistemi"yle sınırlı kaldığı ileri sürülebilir. Onun Milliyet Gazetesi yazarı Derya Sazak'ın ÖDP'den sevgiyle söz etmesine yol açan "hoşgörü, dostluk, eşitlik, kadınlar, sanat, tembellik hakkı, mizah, dışlanmışlık ve mazlumlar" (hiç olmazsa bunlardan biri konusunda) herhangi birşey söylemekten kaçındığı, hele içine doğulan toplulukların haklarının anayasada tanınmasını ve tanımlanmasını tamamen reddettiği için siyasi liberalizme önem vermediği şeklindeki eleştiriler de cabası.

Bu eleştiriler konusunda hemen vurgulanması gereken ilk şey, *onların tamamen anlamsız olduğudur*. Çünkü liberalizm, sanatla, kadınlarla, mizahla, hayvanseverlikle ilgili implikasyonları olan sosyal bir fikri örgü değildir. O sadece birey-toplum ilişkisini düzenlenirken devletin rolünün ne olması gerektiği sorusuna, bu rolün hem onlara dayandırıldığı hem de onlarla sınırlandırıldığı belli etik ilkeler çerçevesinde liberalizmi karakterize eden bir karşılığın verildiği siyasi bir doktrindir. Bu karşılık da devletin, birey-yurttaşlarının indinde meşruiyet taşıyabilmesi, dolayısıyla aralarındaki problemlerde devleti "hakem" olarak müracaat edebilmeleri için de-ideolojize edilmiş bir devlet olması gerektiğidir. *Birey-vatandaşlarını endoktrine etmeye kalkan bir devlet, endoktrinasyon sürecinin konusu olan değerleri paylaşmayan vatandaşlarının katında meşruiyetini kaybedeceği gibi, sözkonusu değerleri dayatanların güçlerini pekiştirmek için devleti iktisadi yayılımını genişletmeleri sonucunu doğurur. Bu nedenle nerede ideolojik bir devletten söz ediliyorsa, orada vatandaşların devletten serbestleşmelerini önlemek için iktisadi süreçleri kontrol altında tutan hantal ve hantallığı ölçüsünde de kof bir devlet vardır.* Bu bir zamanların

Sovyetler Birliği'nde de böyledir, kapalı ekonomi-baskıcı bürokrasi sarmalıyla vatandaşlarını hak etmedikleri yoksulluğa mahkum eden Türkiye Cumhuriyeti'nde de. Dolayısıyla *Liberal Demokrat Parti'nin bireyin iktisadi özgürlükleri vurgusu sadece iktisadi değil, belki de daha çok siyasi bir boyut taşımaktadır*. Devletin de-ideolojize edilmesi, iktisadi süreçlere ideolojik devlet taraftarlarının boykot listeleriyle yapmak istedikleri türden kabul edilemez müdahalenin açıkça ortaya koyduğu gibi, devletin iktisadi yayılım alanının, LDP'nin ilanlarındaki ifadeyle "fakatsız-şartsız" küçültülmesine bağlıdır. Türkiye'de her türden kolektivistlerin işlerine gelmediği için anlamazlıktan geldikleri gerçek budur.

Bu noktada, mikro-kollektivist "aydın"ların bir örneğini yukarıda verdiğim "gruplarla" ilgili bakışlarının etik yanlışlığına ilişkin birkaç hususu vurgulamak istiyorum. Bu, (pür) liberalizmle LDP'nin siyaset pratiğinin ne kadar örtüştüğünü göstermesi bakımından son derece faydalı olacaktır. Liberaller başlıca iki sebepten ötürü siyasetin öznesi olarak grupları almazlar. Bunlardan ilki onların bireye, birey özgürlüklerine ve haklarına verdikleri benzersiz değerdir. Şüphesiz burada sözü ettiğimiz gruplar, içine doğulan, dolayısıyla bireye kimliğini belirlemede şu veya bu yönde ama mutlaka etkili olan etnik ve/veya dinsel topluluklardır. Ancak bu topluluklara bireyin özellikle kültürel ve sosyal kimliğinin şekillenmesindeki büyük etkileri nedeniyle onun üstünde yer vermek tehlikeli ve savunucuları açısından da arzulanmayan noktalara gidebilir. Örneğin *bugün Türkiye'de makro-kollektivist değerleri mikro-kollektivizm içinde yeniden üretme derdinde olan sol gruplar doğrudan doğruya bireylerin o konudaki iradelerini hiçe sayan bir ırkçılığı yansıtmaktadırlar. Bu ideolojik devletin bu alandaki dayatmalarına karşı bir tepkidir ama sonuçta bireyler açısından katlanılmaz bir dayatmanın yerine, aynı ölçüde katlanılmaz olan bir dayatmanın ikame edilmesinden başka bir anlama gelmeyebilir*. Üste-

lik bu bakış, bireyin içine doğduğu toplulukla ilişkisini kendi hayatının akışı içinde biçimlendirme alternatifini ortadan kaldırmaktadır.

İkinci sebep, liberallerin de-ideolojize edilmiş devlet konusundaki çok kesin vurgularıdır. *Devletin, belli bir dünya görüşünü topluma empoze edilmesinin aracı kılınması, onun büyümesine, giderek birey-vatandaşların özgürlüğüne müdahale etmesine yol açması ne kadar mukadderse, dezavantajlı olduğu düşünülen grupların dezavantajlarını telafi etmeye yönelik, sadece onlara özel politikaların aracı kılınması da bireylerin özgürlüklerine müdahaleyle noktalanması o kadar mukadderdir*. Örneğin devlet nasıl ki futbol klublerine maddi destek vermiyorsa, belli bir kültür politikası izlediği kuşkusunu yaratacağı için sinemaya da herhangi bir destek vermemelidir. Bu içine doğulan topluluklar için de geçerlidir. İster içine doğulmuş, ister bireylerin özgür tercihiyle ve gönüllü olarak teşkil ettikleri topluluklar olsun herkes aynı eşit kurallara, aynı eşit biçimde tabi olmalıdırlar. Bu herhangi bir özellikleriyle dezavantajlı olduğu düşünülenlerin veya gerçekten olanların birbirleriyle biraraya gelmemelerini, dayanışma içinde olmamalarını gerektirmez. Bunu tercih edenler için kapılar sonuna kadar açıktır. Fakat bu dayanışmayı, devletin topladığı kaynakları sivil toplum kuruluşlarına aktararak da olsa devlet üzerinden gerçekleştirmeye çalışmak özellikle onlardan faydalanmayanlar açısından problemler yaratır.

LDP'nin bireylerin kolektif-komünal kimliklerine bakışı genel çizgileriyle özetlemeye çalıştığım bu klasik liberal bakışı yansıtmaktadır. *Bu bağlamda, Türkiye'de kendilerini sadece içine doğdukları etnik kimlikle tanımlamak ve bu kimliğe ilişkin unsurları herşeyin üstüne çıkarmak isteyenler, işlevi sadece adalet, iç ve dış güvenlikle sınırlandırılmış devletten herhangi bir şey talep etmeden, o kimliğin kendi varlığını devam ettirmesi ve geliştirmesi konusunda gerekli olan kültürel faa-*

liyetleri yapabileceklerdir. Mesela, Diyarbakır'da veya Muğla'da resmi dilin öğretilmesi kaydıyla kısmi yahut tamamen Kürtçe eğitim veren okullar açabileceklerdir. İzmir'deki Türk etnisitesine mensup olmağın herşeyin önüne çıkaran herhangi bir birey-vatandaş buna itiraz etmeyecektir. Çünkü ilgili eğitimin verildiği okullar, özel eğitim kurumları olacaktır ve bundan ötürü de, İzmirli vergi mükellefinin ödediği verginin kendisinin katkıda bulunmak istemediği alanlarda kullanıldığına dair haksızlık duygusunu yaşamasına mahal kalmayacaktır.

Türkiye, ideolojik devletin vatandaşlarını prangalarla bağladığı bir ülke görünümünde. Liberal Demokrat Parti, bu prangaların çözülmesi için devletin yeni bir Anayasa'yla yeniden yapılandırılmasını ve başkanlık sistemine geçilmesini öneriyor. Bu öneriler de, klasik liberal felsefenin ruhunu yansıtıyor. Bu yüzden örneğin LDP'nin önerdiği biçimiyle başkanlık sisteminin diktatörlüğe açılması yahut dönüşmesi kesinlikle mümkün görünmüyor¹⁴. Nitekim Türkiye'de liberal demokrasi konusundaki hassasiyeti ve titizliğiyle tanınan anayasa hukukçusu Mustafa Erdoğan'ın LDP'nin anayasa tasarısının liberal anayasacılık anlayışıyla, yani "yurttaşların iktisadi, kültürel, dini vb. ilişkilerini düzenlemeyi değil, tersine devletin neler yapabileceğini ilkeler düzeyinde ve sınırlayıcı bir biçimde belirlemeyi"¹⁵ amaçlayan bir anlayışı esas aldığı belirtilmesi bu bakımdan son derece anlamlıdır.

Sonuç olarak Liberal Demokrat Parti, Türkiye'nin içinde bulunduğu problemleri döneminde, bu problemleri yegane çözümü olabilecek pür liberalizmi siyasi programına tutarlı bir biçimde yansıtıyor. *Önüdeki başlıca engel ise, artık bu yapısını sürdürmekte gitgide zorlanan ideolojik devlet değil, kolektivizmin muhtelif versiyonlarını topluma dayatmanın etik ve siyasi sakıncalarını bütün yaşananlardan sonra bile görmezlikten gelen "aydın"lar. Buna karşılık, sade insanın bu tür*

programı anlaması, ona destek vermesi koşullar Türkiye'nin cumhuriyet tarihinde hiçbir döneminde olmadığı ölçüde uygun. Bunlar dikkate değer avantajlar.

Ancak bu hareketin gerçek avantajı, klasik liberal perspektifi siyaset pratiğine tam anlamıyla yansıtmayı başaran lideri Besim Tibuk. Bu objektif bir tespit: Çünkü bu yazının kaleme alınması esnasında incelenen materyaller ve ortaya çıkan oluşum onun imzasını taşıyor. Gerilla ağzıyla konuşan ÖDP Genel Başkanını ve ÖDP'yi "hoşgörü"yle ilişkilendirenler, hoşgörünün ne anlama geldiğini anlamak için Tibuk'u takip etmeliler. Onun vatandaşla devlet arasındaki ilişkide nasıl ilkinin esas aldığı, bunun için çalışma saatlerinde Cuma namazlarına veya iftar vakitlerine göre düzenlemelere gidilmesi gerektiğini felsefi bir arkaplanla nasıl temellendirdiğini dinlemeliler. Kuran-ı Kerim'in veya inanılan öteki kutsal kitaplar üzerine yemin etmenin "namus için ant içmekten" niye çok farklı bir anlam taşıdığına dair açıklamasına kulak vermeliler. "Devletin ancak kendisine karşı işlenen suçları affedebileceği, mesela ırza tecavüz suçunu işleyenleri affedemeyeceği, çünkü ırzına geçilenin devlet olmadığı" ifadesindeki adalet vurgusunun insanlarımızın adalet taleplerine nasıl cevap verdiğini anlamaya çalışmalılar. Onun devletin küçültülmesi projesinin siyasi boyutunu ve onun implikasyonlarını derinlemesine düşünmeliler. *Önyargısız ve resmisiyle gayri-resmisiyle kolektivist koşullandırmaların etkisi altında biçimlenmiş fikri eğilimlerini ve alışkanlıklarını sorgulayarak. Liberalizmin sadece siyasi bir "ideoloji" olduğunu, bireylerin kendi hayatları içinde altruist olmalarına, başkalarıyla dayanışmada bulunmalarına vb. daha bir yığın "güzel şeye" engel olmadığını kavrayarak.* Bu satırların yazarına göre, Besim Tibuk çok önemli ve başarıya ulaşmasını bütün kalbiyle dilediği bir misyonu yerine getiriyor: İkiyüz yıllık acılarla bir dolu serüvenin sonunda tek tek bireyler olarak değerli ve önemli olduklarını hissetmek, yani adam

yerine konulmak isteyen bir ülkenin insanlarına onların bu beklentilerini karşılayabilecek bir felsefeyi pratiğe geçirmek için oluşturduğu hareketin öncüsü olmakla kalmıyor, onun “ruhu” oluyor. Liberal Demokrat Parti engelleri aşmanın eşğine bu hırslı, sebatkar ve azimli “ruh”la geliyor.

NOTLAR

1. Bu kavramı yazı boyunca modern neo-klasik liberal perspektif anlamında kullanacağım.

2. Norman Barry , *Komünizm Sonrası Dönemde Klasik Liberalizm*, Çev. Mustafa Erdoğan, Ankara: Liberal Düşünce Topluluğu Yayınları, 1997 s. 1

3. Charles Rowley, “What is Living and What is Dead in Classical Liberalism”, *The Independent Review*, Volume 1, Number (1996), s. 9

4. Bu konuda derin bir analiz için bkz. Atilla Yayla, “Pratikteki Açmazlarıyla Liberalizm ve Liberal Düşünce Topluluğu”, *Liberal Düşünce Dergisi*, sayı 1 (Kış 96), ss. 4-14

5. Sabahattin Sakman, “Ekonomik demokrasi safsatası”, *Barometre*, Haftalık Gazete, Sayı 429, 25-31 Mayıs 1997

6. Bu konuda önemli bir değerlendirme için bkz. Kazım Berzeg, “Türkiye’deki Baskıcı Bürokratik Geleneğine İlişkin Bir Deneme: Eski Sınıf”, *Liberalizm, Demokrasi, Kapıkulu Geleneği*, Ankara, Siyasal Kitabevi, 1995, ss.149-179, özellikle de ss. 156-167.

7. Mehmet Mermerci’yi bu tespite götüren temel etkeni pratik boyutlarıyla açıkladığı değerlendirmeleri için bkz. Mehmet Mermerci, *Hasret ve Miras, Mektuplarla Prangasız Bir Türkiye Mücadelesi*, (Ed. Melih Yürüşen): Ankara: LDT Yayınları, Kasım 1997, ss.71-260

8. Mustafa Erdoğan, *Demokrasi, Laiklik, Resmi İdeoloji*, Ankara: Liberal Düşünce Topluluğu Yayınları, 1996 s. 124

9. Atilla Dorsay, *Yeni Yüzyıl Gazetesi*, 16 Mart 1995

10. Atilla Dorsay, *Yeni Yüzyıl Gazetesi*, Nisan 1996

11. 22 Ekim 1997 tarihinde “atv”nin kahvaltı haberleri adlı sabah kuşağı programında ÖDP Genel Başkanı Ufuk Uras’ın birkaç mahalle muhtarlığı seçiminde destekledikleri adayların kazanmasıyla ilgili soruya verdiği yanıtta geçen ifadeler.

12. Sazak Derya, “ÖDP Kongresi”, *Milliyet Gazetesi*, 21 Ekim 1997

13. Erdoğan Mustafa, “Siyasal Krize Aykırı Bir Bakış”, *Rejim Sorunu*, Ankara: Vadi Yayınları, Kasım 1997, s. 108-109 14. Bu konudaki bir değerlendirme için bk z. Melih Yürüşen, “LDP’nin Anayasa Önerisine Farklı Bir Bakış”, *Radikal Gazetesi*, 19 Ağustos 1997

15. Mustafa Erdoğan , “Liberal Demokrat Parti’nin Anayasa Önerisi”, *Rejim sorunu*, Ankara, Vadi Yayınları, Kasım 1997, s. 190